

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ
ОРТА АРНАЎЛЫ МИНИСТИРЛИГИ
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ филологиясы факултети
Қарақалпақ әдебияты тарийхы хәм фольклоры кафедрасы

Ерте дәўир қарақалпақ әдебияты пәни

КУРС ЖУМЫСЫ

Тема: Махмуд Қашғарийдын «Девону луғатит-турк» шығармасының
изертлениўи

Таярлаған
Қабыллаған

Н.Косуакова
Ж.Низаматдинов

Нөкис – 2014

Жобасы

Кирисиў

I бап XI әсирде жасаған Түркий тиллес халықларының данышпанларының бири Махмуд Қашғарий хәм оның «Девану Луғатат-түрик» шығармасы.

1.1 «Девану Луғатат-түрик» шығармасының изертлениўи ҳаққында.

1.2 Махмуд Қашқарий XI әсирдеги Түркий филологиялық негизин салыўшы сыпатында.

II бап «Девану Луғатат-түрик» хәм фольклор.

2.1 «Девану Луғатат-түрик» шығармасындағы халық қосықларының тематикасы.

2.2 «Деван»дағы аңыз-әнгимелер хәм нақыл-мақаллар.

2.3 «Деван»дағы нақыл-мақаллардың қарақалпақ нақыл-мақаллар мене байланысы.

Жуўмақлаў

Хәр қандай халық еки миллеттиң мәнәуйиятын оның тарийхы, өзине тән үрп-әдетлери хәм дәстүрлери, турмыслық қәдириятларынан айырып көз алдыңызға келтирип болмайды. Бунда руўхый мийрас, мәдений байлықлар, әийемги тарийхый естеликлер ең әхмийетли факторлардан бири болып хызмет ететуғынлығы тәбийий.

Бабаларымыз ой-пикири хәм уллылығы менен жаратылған ең әийемги тас жазыўы хәм битиклер халық аўызеки әдебиятының үлгилеринен баслап, бүгинги күн китапханаларымыз ғәзийнесинде сақланып атырған мыңлап қолжазбалар, оларда жәмлескен тарийх, әдебият, санаат, сиясат, әдеп-икрамлылық флософия, медицина, математика, минирология, химия, астрономия, архитектура, дийханшылық хәм басқа тараўларға тийисли бийбаха шығармалар бизиң уллы руўхый балығымыз болып табылады¹, деген еди президентимиз И.А.Каримов.

Орта Азияда араблар хәкимшилиги XI әсирге шекем даўам етти. Кейинги дәўирдеги әдебият хәм мәденият көбирек парсы тили хәм мәдениатының түсиниги мене белгили.

Орта Азиядағы парсы әдебияттың үстинлиги дәўиринде де түрик тилиндеги әдебият есапқа алынған емес. Бул дәўирдеги арап, парсы тиллериниң үстинлигиниң күшейгени соншелли, түрик тиллеринде жазылған шығармалардың хеш бирине дыққат аўдармады. Яғный былайынша қарағанда әдебият пенен мәденият «билимдан» деп есаплаған жоқары қатлам ўәкиллери ушын ғана хызмет етти. Себеби ол ўақыттың өзінде тек жоқары қатламның ўәкиллери ғанан араб, парсы тилин ийелеген, ал тийқарғы масса түрик тилленде сөйлескен.

Усындай жағдайдың өзине-ақ гейпара илимпазлар түркий тилиниң сөйлесиў хәм раўажланыў ушын гүрести. Солардың бири- Махмуд Қашқарий, XI әсирдиң белгили филологлардың бири сыпатында майданға келген.

Махмуд ибн-ул- Хусайн ибн Мухамедил Қашқарий XI әсирдиң басларында Баласуғын қаласында туўылған. Оның бабасы Қашқарлық болып, соңынан Баласуғынға көшип келип, сол жерде отырықшы болып қалған. Соның ушында Махмуд Қашқарий яғный «Қашқарлық»- деп аталған.

Ол жаслығынан илимге қызыққан болып, қашқардан Сибирь жерине шекемги жайласқан түрик халықларының үрп-әдетлерин хәм аўызеки естеликлерин жийнаўға қызыққан еди.

X әсирдиң басларында қарлук қўимлериниң аўқамы күшейип, Орта Азиядағы ең ири мәмлекет Қараханийлер, мәмлекети пайда болған еди. Қараханийлердиң пайтахты Баласуғынға көширип, бирқанша ўақытлардың өтиўи менен ол Сирдәрья бассейиндеги айрым қаўимлерин хәм Саманийлердиң қараўында болған Бухара хәм Самарқанд

¹ И.Каримов Жоқары мәнәуйият-жеңилмес күш. Ташкен. «Манавият» 2008 29-30 бетлер.

жерлерин өзине бойсындырды. Қараханийлер Орта Азиядағы жоқары мәдениетлы еки халықты шығыста уйғырларды, батыста түрки Иран кәўимлерин бағындырып алыўы, сол дәўирдеги Орта Азияда пайда болған әдебий тилдиң сәўлелениўине себепши болды. Бул әдебий тил сол дәўирдеги қараханийлер мәмлекетинде еки бағдарда раўажландырып, еки орайға ийе болды. Булардан бири кашқар, қарлуқ-уйғыр диалекти тийкарында, екінши Баласағун оғуз-қыпшақ диалекти тийкарында әдебий тилди қәлиплестирди. Махмуд Қашғарий усы дәўирде шыққан Қараханийлер мәмлекетиниң белгили илимпазы болып, Қарлуғ-уйғыр хәмде оғуз-қыпшақ диалектлерине айрықша итибар берип изертлеген илимпазлардың бири.

Махмуд Қашғарий сол дәўирдиң өзінде-ақ пүткил түрки қалаларының арасын гезип шыққан.

Алты мыңнан ибарат түрки сөзлерин арабшаға аўдарып өзиниң «Девону луғатит-түрки» (Түрки сөзлери жыйнағы) деген шығармасын жазған. Бул хәққында автор төмендегише жазады.

«Мен түрклер, түркименлер, оғузлар, чигиллер, яғналар, қырғызлардың қалалары бойы гезип шықтым, сөзлерин топладым. Хәр қыйлы сөзлердиң қолланыўларын үйренип, анықлап шықтым. Мен бул ислерди тил билгенлигим ушын емес, бәлки бул тиллердиң хәр қандай парқын анықлаў ушын иследим.»

Махмуд Қашғарий буннан тысқары «Жавахир-ун-кавх фи луғатит түрк» (түрк тиллериниң синтаксислик қағыйдалары) деген шығармасын жазған. Бирақ бул шығарма елеге шекем табылмай атыр. Екинши шығармасы «Түрк сөзлери жыйнағы» ХХ әсирдиң басында Истанбулда табылды. Бул қолжазбаны көширген катиб Мухаммед ибн Әбу Бәкир Данышқыйдың айтыўына қарағанда түп нускасынан алынған.

Соңынан бул қолжазба 1915-1917-жыллары Станбул қаласында Ахмет Рифат баспаханасында үш томлық китап болып басылды. Соңынан 1928-жылы немец алымы Брюккелман тәрәпинен немец тилинде, ал оннан кейин 1939-1941-жыллары түрк алымы Басыл Алатай тәрәпинен осиянлы түрик тилинде басылып шықты.

Арадан бирнеше жыллар өткеннен кейин 1960-1963-жыллары өзбек алымы С.Муталлибов оны өзбек тилине аўдарып үш том етип баспадан шығарды.

Бул әжайып мәдени мийрас хәққында рус тюрколог илимпазлары В.Радлов, С.Ф.Молов, А.Н.Кононов, А.К.Боровков, Н.А.Баскоков, В.Решетовлардың бахалы мийнетлери бар.

Қарақалпақ әдебиятшы илимпазларынан Н.Жапақов «Девон» дағы нақыл-мақалларды қарақалпақ нақыл-мақаллар менен салыстырып оғада дурыс көрсетеди.²

К.Мәмбетов 130 ға жақын куплеттеги қосықларды, 50 нақылды қарақалпақ тилене аўдарады, белгили илимпаз Х.Хамидов «Девону луғатит-түрк» шығармасының тилиниң қарақалпақ тилиниң фонетикасына сәйкеслиги мәселелери ҳаққында изертлеў де Қ.Мақсетов та өз мийнетлеринде буған тоқталып өтеди.

«Түрки сөзлиги жыйнағы» тили жағынан дерлик барлық түрки тиллес халықлары менен ортақласады, жәнede қарақалпақ мәдениятының оғада көп жыллық сырларын ашыўға жәрдемлеседи.

Тюркология илиминиң негизин салған Махмуд Қашғарийдың бул мийнети салыстырып изертлеўди саналы түрде илимий принцип етип тийкарға алған шын мәнисиндеги түрки энциклопедия болып есапланады.

Бул шығармадағы түрки кәўимлердиң тарийхы фольклоры, мифологиясы бойынша оғада бай мағлыўматлар бериледи. Айрым сөзлерди түсиндириў ушын автор тәрeпинен жүдә көп санлы қосықлар, нақыл-мақаллар, хәр түрли сөйлеслер келтириледи хәм бир қатар сөзлердиң этимологиясын берийге хәрeкет исленеди. Айта кететуғын бир жағдай Махмуд Қашғарий өзиниң бул уллы дәрeтпесин жазғанда ол дәўирде оған үлги боларлықтай басқа мийнет исленген жоқ еди. Ол бул тараўда өз бетинше, өзинше метод қолланды, соның менен бирге патриотлық сезимди басшылыққа алып түрки тиллериниң сол дәўирдеги мусылман еллеринде халықаралық илим тили дәрежесине көтерилип гүрлеп турған араб тилинен ҳеш қандай кең емеслигин дәлийлледи.

XI әсирдиң өзинде – ақ бул әжайып алым тәрeпинен түрки тиллериниң фонетикасының, морфологиясының тийкарғы нызамлары түркиликлкр үйренилип анықланған еди. Соның ушын да Махмуд Қашғарий өзиниң мийнетинде мақтаныш пенен айтқан: «Мен өзине теңлеси жоқ китап жаздым. Мениң мийнетим үлги болсын деп сөзлердиң тийкарын, олардың келип шығыў себеплери менен қоса баянладым хәм олардың қағыйдаларын анықладым. Сөзлердиң хәр бир топарын баянлағанынды сөзлердиң қурылыўының дәлийлин береди. Өйткени данышпанлық әпиўайы шынлықлардан келип шығады.» деген сөзлерди жүдә әдил айтылған.

Махмуд Қашғарий соның менен бирге түрки тиллерин салыстырмалы үйрениў исиниң де атасы болып есапланады. Махмуд Қашғарий өзиниң мийнетинде салыстырмалы планда уйғыр тили бойынша көп материаллар келтиреди, ол тил китипта түрк тили ямаса хақан түрклериниң тили деп аталады. Бундай деп аталыўы орайы қашғарды болған Қараханийлер патшалығы мәмлекетинде әдебий тилдиң уйғыр-қарлуқ тили болыўы менен байланыслы болған. Сондай-ақ қыпшақ-оғуз тиллери бойынша да мағлыўматлар (материаллар) келтирген.

XI ғасырдың жетік алымы Махмуд Қашғарий өзінің бұл мийнетін жазыуды хижрий сәнінің 466 (1074) жылы бастап оны 469 (1076)-жылы таманлаған. Бұл мийнет үлкен көлемді үш тонна ибарат. «Девону луғатит-түрк» шығармасының тек бір данасы ғана сақланған хәм бизге жетип келген.

Бұл бизге келип жеткени арада еки жүз жыл өткеннен кейин Данашқийдің көширип жазып алған көширмесі есапланады

Илимпазлардың шаналауына қарағанда Қашғардан басқа ол Бухара, Нишапур, Самарқанд, Мерв хәм арқа Иран қалаларында Бағдатта болған. Махмуд Қашғарий түркі тиллерден басқа араб-парсы тиллерін жақсы билген. Ол Қытайдан бастап мавереннахр, Хорезм, Ферғана, Бухара бойлап жасаған көп ғана кәуім, урыуларды көзден кеширген хәм олардың тили, фольклоры бойынша материал топлаған. Махмуд Қашғарийдың «Девон» и пүткил дүньяға атағы жайылған дәретпе. Ол усы мийнет менен сол дәуірдің уллы тилшиси, тарийхшысы, этнографы, фольклористи.

«Девон» дағы фольклор материаллар XI ғасырдағы түркі кәуімлердің ортақ байлығы сыпатында қарақалпақ фольклористика тарийхынан да орын алады.

«Девон» да еки жүзден аслам қосық, үш жүзге жақын нақыл-мақал, сондай-ақ толып атырған қанатлы сөз топарлары, көркем метафоралар бар. Бұл хаққында Махмуд Қашғарий:

«Мен бұл кітапты арнаулы түрде әлипбе тәртіби бойынша жаздым. Бунда ең дәслеп афоризимлер, соньлар (ақ қосық уйқасы менен жазылған прозалық шығармалар), нақыл-мақаллар, қосықлар, тәрийп қосықлары хәм прозаның әдебий үзіндилери менен көркемледим» - деп жазады.

Махмуд Қашғарийдің халық арасынан жыйнаған материалларын негизинен бир неше бөлеклерге бөлип қарау мүмкин. Олардың арасында халық қосықлары айрықша орынды ийелейди. Ал бұл қосықлар тематикасы жағынан хәр түрлі болып бөлинеди.

Девонде тәбиятқа байланыслы қосықлар белгили тарийхый деталларды да өз ишине алады хәм оларды тәбият көрниси сулыу сүүретлеуін тапқан. Мысалы,

Этил сууы ақы турур,
Қайы түби қақа турур,
Балық тилин бақа турур,
Көлук тақи кушарур.

Жоқарыдағы қосықтың мазмунында Едил сууының жартасқа пәт пенен урылып ағып турғаны хаққында, тасқын суулардан пайда болған көлдерде балық-бақалардың көбейеуи сөз болады. (I том 103б)

Қыс пенен жаздың алмасыуы, күн менен түннің алмасыуы Девонда тәбиятқа арналған қосық куллетлерінде жийи ушрасып отырады. Буның менен орта әсир түриклері заманының өзгеріп туратуғынында ески алған.

Қишқа этин кәлса қали кутлуғ йай,
Тун, кун кәчә алқанур өзләк бала йай.

дегенде берекетли жаз келсе, қысқа таярлық, Кеше күндиздің өтиуі менен ай хәм заман өтиуі көзде тутылған (I т 3б)

Тил соншама жайдары. Пикирлер айқын. Бул жағынан қарағанда сөзликтегі қыс пенен жаздың айтысы характерли. Мысалы:

Қиш йон били токушти,
Кипир козунғ боқишти,
Тутушқали йақшיתי,
Утғалимат оғрашур.

(қыс пенен жаз тоғысты. Бир-бирен жаман көз бенен қарады. Олар бирин-бири жеңиуі ушын беллести)

Жаз айтты:

Қиш иарыру суўләнур,
Эр ат манник йаурунур,
Иклар неше саурунур,
Ат ийн тани тагришур.

(Қыс өтиуі менен – ақ суўлар сорқырап ағады. Жигитлер бедеу атларын минип жолға шығады. Егинлер желкилдеп өсип, бедеу атлар тепсинип ойнайды.)

Қыс айтады:

Ол қар қануғ кишини инар,
Ашлиғ, тариғ, анниқ унар,
Иаўлық йағы мәндә тинәр,
Сән келибан гебрашур.

(Қар тек қыста ғана жауады. Арпа бийдай хәм басқа егинлер нәр алып өседі. Бир-бири менен душпан адамлар тынышланады. Ал сен келгеннен баслап олар хәректке кириседі.)

Жаз айтады:

Йилки йарим отлатур,
Отлаб Аннин этлатур,
Бәкләр саниз атлатур,
Сауунуб уғур аюрашур.

(Мен келген уақытта жылқылар жарден өзлери шөп алып жейді. Жуғынлы көк атларға минеди. Қуўанышқа сыймай бирин-бири қыдықлап ойнайды). Қалай да бул

(көртиналарда) қосықларда тәбиат картинкалары оғада реаль сүўретленген. Хәр қандай мәўсим өз көрнисин белгис арқалы сыпатланады. Ерте дәўирде жасаған адамлар тәбиаттан ғәрезли болып жасады. Соның ушында олар тәбиат көрнислерине жас баладай қызығып қараған. Хәр бир мәўсимнің өзгешеликлерин өзінше бақлап барған.

Мысалы:

Қар боз кәлуғ әрушди,
Тағлар суўи ақишди,
Көкшин буллит эришди,
Қәйғуқ болуў ақрашур.

(Қар музлар ерип, таўдан сарқырап суўлар аға баслады. Көк бултлар көтерилип, ол суўда жүзген қайықлардай жылжып баратыр)

Қақләр қәмуғ көләрди,
Тағләр башын иларди,
Ажун тәни йилирди,
Туту чәчәк жәркәшур.

(Сай салаларға суўлар толып кетти. Таўдың басы думанланып көринбей қалды. Өсимликлер менен тереклер сел менен жуўынып, барлық тәрәп жаснап кетти.)

Усы дәўирдеги қосықларда гүллер, жипеклер де тәбиат көрнисин сүўретлеген қосық куплетлерде өз орнын тапқан:

Турлуғ чәәк йарилди,
Барчин йазин кәрилди,
Учмақ йғри көрулди,
Тумлуғ йана кәлғусуз.

Деген сөзлердің мәниси түрли шешеклер (гүллер) ашылды, тап жипек глеем жайылғандай болды, жәннет жери көринди, суўық қайтып келмейди (I том 141-б)

Бул типтеги қосықлардың сүўретлениўи қатарларынан булт, думан, жаўынларда объект етип алынып, айтылайын деген ой усылар арқалы айқынласады:

Иқилачим әрик болды,
Әрик болғу йәри көрди,
Булт оруб көк өртулди,
Туман туруб толи йағди.

Сөзлериниң мәниси шабандоз қыз жеделленип шапты, булт көтерилип думан түсти, селлетип жаўын жапқаны онда йош пайда етти. (I том 157 бет).

Әсиресе бул тәбиат картиналары «Девону луғатит – түрк» тиң қарақалпақшаға аўдармаларында оғада айқын сезиледи.

Мысалы:

Күлди бәхәрдің жүзи,
Ақты сел ерип музы,
Шықты жарық жұлдызы,
Тыңла сөзим күлкисиз.
Түрлі шешек ашылды,
Гүллі гилем жазылды,
Дүнья қызыл жасылы,
Умытылды суұықлар.

Кулласы «Девону луғатит – түрк» шығармасының көпшилиги тәбият хаққындағы қосықтардан ибарат. Бул Девондағы тәбият көрнислери, улыўма пейзаж лириканы безеп турады. Бунда хәр бир куллет қосықты оқып отырып, тәбияттың әлўан түрли сырларын сезиўге болады. Қосықтардың мәнисине қрап отырып, бул бағдардағы аўызеки халық өнериниң түрлерин «Мәўсин қосықтары»- деп атаса ды болады. Себеби булардың арасында хәрбир пасылға бағышланған қосықлар оғада көп.

Ерте дәўирдеги жәмийетте ақ аўлаў ең баслы ўазыйпалардың бири болды. Себеби ол ўақыттағы адамлар жердиң тилсилини толық түсинип жетпеген. Тоғайлар хәдден зыят көп болып, олар өзлестирилмеген. Бул тоғайлардың ишинде есап саны жоқ аңлар тиришилик етип, хәтте олар адамларға да үлкен кәўип салып турғын. Соның ушын да бул дәўирде жасаған халықлар арасында ақшылық баслы орынға көтерилген. Бул ўақыялар сөзликтеги қосықтарда төмендегише баянланады.

Кийик көрдим, кеўлим тастым,
Ийтим дәрхәл тарпа бастыты,
Албырақлап кейин қашты,
Танағынан буўып алдв. (II том 31-бет)

Ерте дәўирлерден баслап шығыс еллеринде ақ аўлаў, саяхатқа шығыў үлкен дәстүр болған. Олар саяхатқа шығыў алдында үлкен той берип, сол күни айырым жигитлердиң ақ менен айқасқан батырлығы алғысланған. Бундай ўақыялар гейде қосық аркалы жырланған.

Мысалы:

Ийтлериң ишлату,
Иағач иалиш ирғату,
Қулан, кийик аулату,
Базарим келиб ауналим.

Жас жигитлердиң көбирек иске жумсайық, Ағашларды силкитип мийўелерин тергизейик. Соңынан қулан кийик аўлатайық. Сөйттип, бул қуўанышлы күнлерди байрамлайық.

Усының өзинен-ақ белгили болып тур сол дәуірдеги мекенлаған халықтың көпшилиги аңшылық пенен шуғылланған. Сөзликтеги қосықларда соның менен бирликте жасларды ақ аўлаўға, батырлыққа үйретиў ҳақында сөз барады.

Мысалы:

Тосын минуб секиртсун,
Эсизлигини эмуртсун,
Итка кийик қайтартсун,
Иатлиш сәни умнәлим.

(Жигитлеримиз асаў атларды минип үйренисин. Ийтлерди кийиклердиң изине салып ақ аўласын. Биз аңның гөшин жеўден үмитимизди үзбейик).

Мине бул мысаллардан айқын көринип турыпты, аңшылық кәсиби болған. Бул ҳақында Махмуд Қашғарий оғада характерли материаллар береді.

Бизиң бәримизге де белгили-батырлық ерте дәуірде жасаған халықлардың үлкен таянышы болды. Баўырсақтай бөлинип кеткен кәўимлер оғада бийберекет жасады. Бир-бирине менсинбей қарағаны ушын да қанлы қырғынлар көбейип кетти. Әлбетте, булардың арасында әдалатлы басшыларда болды. Соның менен бирге өзини көрсе арқасы қозып, басып алыўға талпынғанлары да бар еди. Сонлықтан да бундай жағдайларда батырдың орны бөлек. Олар дәслеп халық қосықларында көринген болса, соңынан батырлық эпосларының бас қахарманларына айланды.

Махмуд Қашғарий жыйнаған сөзлик түрки халықлардың бабаларының көзи менен сөзи. Соның ушында бул халық қосықларында батырлық темасы ең жоқарғы орынларға көтеріледі. Мысалы;

Ғәзеп пенен атландым,
Арыслан киби топландым,
Батырын жығып бапладым,
Енди мени ким тутар. (I том 146-б)

Жаўдың табын айырдым,
Алыптиң мойнын қайырдым,
Бир нешесин майырдым,
Алдым алтын гүмисин. (I том 348-б)

Хан шатыры қурылды,
Саўашқа добыл урылды,
Жанлар желдей үйирилди,
Қашқар менен қутылмас, (I том 203 бет)

Сауашларда алыстым,
Сәркардаға жабыстым,
Қасқа атты атыстым,
Ядтан шықпас сол күнлер,

Мине бул мысаллардың өзінен көринип турыпты. Сөзликтеги батырлық темасы хәдден зият кең мағанада берилген.

Батырлық хаққындағы қосықлардың көпшилиги белгили сюжетлергеқурылған. Бунда тек бир эпизод ғана емес, ал тутас ўақыялардың бар екенлигин сезиўге болады. Мәселен, душпанның бастыюып келип қалыўы. Буған қарсы қорғаныў усыллары хәм соның менен бирликте жаўды қайтарыўға қатнасқан батырлар хәрекеті сөз етиледі.

Турмыс қосықлар: Қайсы заманда болса да поэзия сол хаман шырлығының тәрезиси болып келгенлиги анық. Өмирдеги жаңалық , жақсылық хәм жаманлықлардың бәри де халық поэзияларында сақланған. Халық буларды қосық етип, әўлаттан-әўлатқа жеткизди. Тап усындай қосықлардың түрлери сөзликтеде бар. Бунда халықтың өзи жасаған заманына болған көз-қараслары оғада актив түрде сүўретленеди. мысалы:

Бузылды бул заманлар,
Жыйналды көп жаманлар,
Кенейип билимданлар,
Илим- хикмет жоғалды, (I том 128 бет)

Бунда илим хикметтың жоғалыўы заман теңсизлигине алып келип, адамлар арасында әдалатсызлық хүким сүрип атырғанлығы айтылады.

Деванда ең көп ушрасатуғын қосықлардың бир түри-ақыл-нәсият қосықлары. Оларда түркий халықлар поэзиясына тән ақыл-нәсият қосықларының ең характерли мативлерин байқаўға болады. Туркий халықларының ақыл-нәсият қосықларында мийман сыйлаўға айрықша орын билдиреди. «Мийман атаңнан уллы. Оны илажы барынша хұрметле»-деген мағанада пикирлер айтылды:

Мийман келсе сәлем бер,
Бол бәрхама әмелгер,
Илажы болса хұрметле,
Атына арпа, сабан бер, (I том 367 бет)

Бунан кейинги қосықлардың көпшилигинде ата-ананы қәдирлеў, перзентлик миннети хаққында сөз етиледі.

Мысалы:

Дәслепа ата-ананың,
Қәдирлесе сен сөзлерин,

Умытпа жыртық кийимди,
Дәулетли болған гезлерим, (I том 463 бет)

Өмирлик өсекшилер тәрийпи көп ўақыялардан бери мәлим. Олардың жағымсыз хәрекетлери хәққында критикалық пикирлер сол әййемги дәўирдиң мәдений мийрасларынан басланады. Яғный:

Өмириң өсекшиге,
Бул дүнья баққан емес,
Биреўди сырттан сойып,
Хешким бахыт тапқан емес. (I том 291 бет)

Ал айрым қосықларында гейпара адамлардың еки жүзлилиги, жалған дослық хәм жалатайшылықлар әшкараланады.

Достым болып таныстым,
Малынды да сатыстым,
Қарақшы менен табыстым,
Урлап кетти тайымды. (III 73 том бет)

Қулласы, бул қосықлардың бәринде де ерте дәўирдеги адамлар турмысы, олардың өмири хәқыйқатлағы терең хәм актив сүүретленген.

Деванда мухаббат темасына арналған қосықларда көп ушрасады. Оларда адамның ишки сезимлер, мухаббат туйғыўлары халық поэзиясының сүүретлениў қураллары арқалы бериледи:

Барды көзим йаруқи,
Алды өзум қануқи,
Қанды әринг қаниқи,
Әмди узин узғурур. (I том 1 бет)

Көзимнің нуры кетти, ал мениң руўхынды да алып кетти, хәзир ол қайда екен, ол мениң уяқынды да алып кетти деген мазмун бар.

Девандағы қосықта сүйикли қыздың портрети ескиден киятырған сүүретлеў усылы жәрдемінде бериледи. Түркий халықлар поэзиясында бурынан хәзирге шекемдәстүр болған қызықлардың көзин. Жүзин, қалын, ләбин сүүретлеўдиң айқын мысалын төмендеги қатарлардан келтириўге болады.

Бул нар мәлим урлас көз,
Қарамәңыз қызил йуз,
Андин танар мақал туз,
Бул нар йана ол қачар. (I том 92 бет)

Жоқарыдағы қатарлардың мазмұны мастана көзлі, көркі жүзлі, қол-қора қалы бар сүйкімлили, ләблеринен сүйкімлилик танып турғандай мени белде қылады, бендеқылады да кейин қашады дегенди билдиреди.

Қайсы заманларда болса ашықлық үлкен дәрт болған. Қыздың еки болмаса жигиттиен биреўди жақсы көрип қалыўы хәм бир-бирине сөз айта алмастан лал болып қалыўлары-бул шын мәнисинде де тәбий қубылыс. Тап усындай хәдиселердеги сүүретлеўши картиналар ески дәўирдеги халық қосықларында да сақланған.

Мәселен, сөзликте:

Сарғайып кеткен жүзлери,
Аўзын ашса күледи,
Ашық болған гезлери,
Буны хәмме биледи.

Яки болмаса өзиң таңлап қосылған жубайыңа үлкен хұрмет пенен қараў, басқаға кеўил бурып, оның кеўлин қобартпаў, қолыңнан келгенинше оған жәрдем берип, анна сыпатында әдиўлеў, солай етип ер хәм хаял арасындағы мухаббатты беккемлеў проблемалары ески дәўирлерден баслап-ақ халықтың мухаббатты қадирлеўиниң ең баслы шәрти болып келеди.

Мысалы:

Жолдасыңды хұрмет қыл,
Өзгелерге көз типе,
Бағы алмасаң таўықты,
Көз салмағыл кекликке. (Ш 73 том бет)

Қулласы, сөзликте хәрқыйлы темада жазылған қосықлар көп.

Жақлаў түрик тиллес халықлар әдебиятында оғада ерте дәўирлерден бери бар. Адам баласы бул жарық дүнья менен хошласқанда, хәмме ўақытларда жоқлаўлар айтылған.

Девандағы жоқлаўлар негизинен батырлар өлимин қайғырыўға бағышланған. Түрик тиллес халықлардың мәдений тарийхында әсиесе Алп Ер Тогоның орны бөлек. Сөзликте бул бахадыр хәкқында әдеўир мағлыўматлар береди. Бул негизинен Алп Ер Тогоның өлимин бағышланған жоқлаўлар. Бул жоқлаўлар өз тәсиршеңлиги менен хәрқандай адамды ләрзеге салады.

Мысалы:

Алб Эрғунға өлдимү,
Әсиз ахун қалдимү,
Узлақ өчин алдимү,
Әмди нурақ артидур.

(Алп Ер того өлди ме? Мына дүнья растан да оннан айрылып қалды ма? Яки заман оннан өш алды ма? Пүткіл ел журт оған жар жүрегіт менен қайтарып атыр)

Иоғы өтин очурган,
Тойдинг анны кочурган,
Ишлар тузуб кечирган,
Тегди оқы олтирди.

(Ол душпаның атын өширип, өзи саўаш болған гезинде әскерлерди тәртипке салатуғын еди. Және душпаның себин бузып, қыйын әскерлерди атқаратуғын еди. Оған әжел оғы тийди.) Бул аўыр қазаны еситкенде беклердің бәри де ат шаптырып келди. Қайғы хәсиреттен адамлардың жүзи тән сапранда сарғайып кетти. Адамлар бирден беридей шуўлады. Жағаларын жыртып турып жылады. Саз даўысқа салып турып бозлады. Көзлери мөлтилдеген жасқа толып, хеш нәрсени кормей қалды.

Усының өзинен-ақ көринип турыпты, жоқлаў жаныры ерте әдебиятта оғада үлкен орынды ийелейди.

Улыўма Деванда берилген поэзиялық дәрәтпелерге сер салғанда олардын басым көпшилиги халық қосықлар еклигин, содай-ақ эпикалық шығармалар еклигин бақлаўға болады. Бул қосық қатарлар өзиниң идеялық мазмуны хәм көркемлик өзгешелиги менен де үлкен қайғыўшылық туўдырды. Олардың мазмунлығының салмақлылығы, идеялық анықлығы, көркем формасының жетиліскенлиги айрықша өзине тартады.

Мақмуд Қашқарийдің Деванда бирнеше аңыз-әнгимелер де берилген. Олардың ишинде жыл атлары, мәўсим, пасыл атларына байланысly аңызлар адрықша қызығыўшылық туўдырады.

Махмуд Қашқарийдің көрсетиўинше 12 түрли ҳайўан аты менен жылларға ат койдырған. Түрик ханларының бири өзинен бир неше жыл бурын болған урыстың тарийхын үйретпекши болғанда ўақыттан жаңылысқан. Бунан кейин хан кеңесе отырып, аспандағы 12 буржға тийкарлана отырып 12 жылға ат койыў кереклигин айтқан. Ҳақан аўға барып адамларына жабайы аңларды Иле дәрьясыра қарай айдаўды буйырған. Сорда 12 түрли ҳаўан суўдан өткен. Ең алдын тышқан өткен, соның ушын жыл басы болған, сонан кейин тәртип пенен сыйыр, қоян, улыў, жылан, жылқы, қой, мешин, таўық, ийт, доңыз (қара кийик өткен.) (I том 330-333 бет)

Түриклерде мынадай ырымлар болған, Махмуд Қашқарийдің хабарлаўынша таўық жылында азық-аўқат көбейеди, улыў жылында жаўын көбейеди, себеби улыў (крокодил) суўда жасайды. Өним сол жылы мол зүрәт береди, доңыз жылында суўық, қар хәм тәшўиши көп болады.

Махмуд Қашқарийдің айтыуы бойынша түріктерде хәптеде 7 күнің аты болмаған. Бул күнлердің аты исламнан кейин пайда болған. Сондай-ақ ай атлары арапша жүритілген.

Махмуд Қашқарийдің Девандағы нақыл-мақаллар өзінің тематикасы бойынша, мазмуну хәм көрнекликөзгешелиги бойынша да хәзирги дәўирдеги түркий халықларының нақыл-мақалларына уаслығы хәм өзгешеликлери де бар.

Мысалы мийнетке байланыслы «мийнет бос кетпейди» (134,1том), «жалқаўға да босоға да таўдай көринеди» (78, 1 том), «Гүздің келеси жазы да белгили»(99, 2том), дген нақылларда формасы жағынан XI әсирдеги түрик қәўимлериниң түсинигисакланған, соның мене бирге мазмун жағынан да сол дәўирдің характерли жақларын өз бойына синдирген. «Тиришениң ерни май,ериншектиң басы қан» (160 1том), «Хызмет тасты жарады, тас басты жарады» (66, 3том) «Жазда ғамын жеген адам қыста қуўанады» (174,3том), «Тай үлкейсе ат тынады, ул үлкейсе ата тынады» (214,1том) т.б нақылларда мийнет, егис, қырман түсиниклери бойынша сол дәўирдеги адамлардың күн-көриси, көркем сөз улгилери, турмыс хаққыйқатлығы жөнинде жуўмақлаўлар берилген.

Девандағы нақыл-мақаллардың көпшилиги турмыс шынлығы, сол дәўирдеги адамлардың дүнья көз қарасы, адамлар арасында қатнас, олардың моральлық қасийетлери, жақсы менен жаманың не екенлигин аңлыў сөз етилген.

Мысалы «Өгиздің аяғы болғанша, бызаўдың басы болған жақсы» (91,1том), «қарыз бериўши арыслан, қабызальыўшы тышқан» (105,1том).

Ал, Девандағы гейпара нақыллар хәзирги дәўирдеги қарақалпақ нақыллары менен салыстырғанда уаслып кететуғынын белгилеп өтиўи керек. Деванда «Толған айды қол менен жаўып болмас» (11,1том),» «Адам аласы ишинде, жылқы аласы сыртында» (117,1том) нақыллары ушрасаны. Булардың хәзир қарақалпақлар арасында гейпара формалық жағына былай қарағанда дәл усайтуғын «Адам аласы ишинде, мал аласы сыртында», «айды етек пенен жаўып болмайды» формаларын ушратамыз.

Түрик қәўимлери узақ ўақытлардан баслап ақ өзлериниң мийиан дослағы менен айрылып турған. Деванда «мийман келсе қут келер» (118, 1том) нақылы бар.

Түриктердің жайнаған жерлери берынан соңғы таў хәм теңиз дөгереклери болған, соннан болса керек Деванда «таў арқан менен ийилмейди, теңиз қайық пенен бекилмейди» (122,1том) нақылы бар.

Узақ даўам еткен феодализм заманында жәмийетте батырлардың ролы уллы болған. Халық оларды қорған еткен хәм хұрметлеген. Сорлықтан Деванда «Батырменен урыспа, беглер менен жарыспа» (192,1том), «Батыр урыста дана мәжилисте белли» (3691том) нақылларын ушратамыз.

Бир-биреуіге усамағанлық «Бес бармақ бірдей емес» (142,1том), биреудің үстинен күліуішілік «Жылан өзіннің қыйсықлығын билмей, түйенің мойнын қыйсық дейди» (147,1том)

Адамлардың өз ара қатнасы, адамгершілік пенен уятсызлық, сыйласық пенен сыйласықсызлық, жақсы-жаман, дос-душпан, құрғақ сөз бенен ырас сөз, жарлылық пенен байлық, әдеплилік, бахыт х.т.б. адам тәғдирінде ушрасатуғын кубылыстар төмендеги нақыл-мақалларда берилген: «Жууас Адам менен урыс, уятсыз Адам менен урыспа» (236,1том), «Душпанды кикене санасаң басқа шығады» (297,1том), «Көлди үрлегеннен, отты үрлеген абзал» (324,1том), «Бардың кәдири бәхәрдей, жоқтың кәдири алтындай» (341-342,1том).

Көп мәнилік қәсийетине болған халық нақыл-мақаллары Махмуд Қашқарий топлаған сөзликте сулыұлық пенен бериледи. «Пышақ қанша өткір болса да сабын кеспейди» (346,1том), «от түгінсиз болмас, жигит жазықсыз болмас» (380,1том), «Ағын суу көпирсиз болмас» (371,1том) сяқлы көплеген нақыл-мақаллар ушратамыз.

Махмауд Қашқарий Девандағы «Мийнет түби-рәхәт» деген мақал қарақалпақ халықында усы күнге шекем өзгериссиз айтылады. Мәселен бизде «Мийнет түби-рәхәт», «Ембек етсең емерсең»- дейди. Мийнет хәмме заттың биринши дереги. Ол адамды көркейтиу, жетилистириудің тийкары. Мийнет барлық заттаң илажы, анасыз ҳеш нәрсе кемалға келмейди. Соның ушын «хызметти тасты жарады, тас басты жарады»деп көрсетилген, «Мийнеттиң наны мазалы, мийнетсиз пал да ызалы» деп көрсетилгениндей мийнетсизлик тек адамның минез-құлқындағы жаннан әдеттиң бәри ғанан емес, жәмийет тәміндеги жараның бири екенлиги айтылады. Соның нәтийжесинде мийнетсизликке жәмийет болып қара таңа басып, ол хаққында өткір, терең мәнили нақыл-мақаллар дөреген.

Деванда «жалқауға булттың саясы да жүк болады» бунда жалқауды, мийнетсизди аз сөз бенен терең мәниде бунан артық сүүретлеу бола ма? Бул мақалда өткір күлки менен өкиниш, қайғы бар. Қарақалпақ халықында да жоқарыдағы мақалға мазмунлас көп нақыл мақаллар бар. Мысылы, «Жалқау қарап отырып шаршамайды» бул еки мақалда да берилежақ идея бирдей, екеуінде өткір күлки, өкиниш бары сезиледи.

Девонда дийханшылық кәсиби, мийнети хаққында көп нақыл-мақаллар бар. Мысалы «Пухта айдалып, пухта сүрилген жер,

қырманда өкиниш болмай, хасыл берер...

Егилмегенше – онбес ,

Тиленсең – бермес».

Қарақалпақ халқының нақыл-мақалларында жоқарыдағы мақалларға мазмунлас көп мақаллар ушрасады. Мысалы:

«Ексең жерди қандырып,
Аласаң өнім жандырып,
Жер айдасаң гүз айда,
Гүз айдамасаң жүз айда..
Берсең – аларсаң,
Ексең – оарарсаң»

Тил-оғада үлкен хәм өткір қураллардың бири. Бизде «тил қылыштан кескир», «туұры тил – тас жарады» деген мақал бар.

Тил – адамды дурыс жолға салыуы да, оны надурыс жолға салыуы да мүмкин. Сонлықтан «тауды тасты жел бузар, адамзаты сөз бузар» деген мақалға Девонда усыған қарама-қарсы «жақсы сөз-жан азығы» дегенде мақал бар. Жақсы сөзден Жан ләззат, күш-қуўат алады.

Көп нақыл-мақаллар адамға нәсийхат етиўди нәзерде тутады. Девонда «жақсы менен алсақ да, жаман менен тартыспа», «алыссаң теңиң менен иалыс, киесиң менен алыспа». Бизде де «Жаманнан қаш жақсыға жантас» дейди. Қандай таўып айтылған ақылгөйлик.

Жасы үлкенди хұрмет етиў хәмме халықлардың дәстүрлеринде бар. Мысалы: «жасы үлкенди сыйлағанның өзи сыйлы болады» деп Девонда келтирилген, ал бизде «атаңа не қылсаң алдына сол келеди».

Адам-өз халын, аўхалын жақсы билиўи керек. Кимде-ким өз халын өзи билмесе-наданлық хәм ақылсызлық болады. Бизде «өз халын билмеген хайўан емеспе» деп соның ушын айтады. Девонда «Ғарғаның ғаз боламан деп шаты айрылар», «Көрпеңе қарай аяғыңды соз» деген мақаллар бизде усы күнге шекем хеш қандай өзгерисиз айтылады.

Демократиялық идеяны беретуғын зулымлыққа қарсы көпшилиқ халықтың ой-пикирин ақлататуғын көп ғана нақыл-мақаллар да бар. Мысалы, Девонда «зулымлық есиктен кирсе – инсап түңликтен шығады» демек зулымлық маўаса емес. Бизде де «хан ислеген зулымды жан ислемес өмирде», «патша алым болса-журты озады, патша залым болса-журты тозады» - деген нақыл-мақаллардың барлығы бир мазмунды, бир идеяны аңлатады.

Жуўмақлап айтқанда ХІ әсирде жасаған түрки тиллес халықларының данышпаны Махмуд Қашғарий өзиниң «Девону луғатит-түрк» шығармасы арқалы пүткіл дүньяға таылды хәм өзинен кейинги әўладларға өлмейтуғын мийрас қалдырып кетти. Оның бул шығармасы барлық түрки халықларға ортақ есапланады. Ондағы бай мағлыўматлар түркий халықлар менен қәўимлердиң ертедеги әдебий мийрасларын, тилин, этнографиясын, тарийхын үйрениўде елеге шекем хызмет етип киятыр хәм еледе хызмет етеди.

«Девону луғатит-түрк» топламында мысалға алынған қосықлар хәм нақыл-мақаллар да әдебиятымыздың тарийхын үйрениўде де қымбатлы мағлыўмат есапланады. Девондағы қолланылған сөзлер де хәзирги сөйлеў тилимизден узақлап кетпеген, тек айрым сөзлер болмаса, оның көпшилигин аўдармасыз – ақ түсиниўге болады. Солай етип Махмуд Қашғарийдиң бул алтын мийрасы барлық түркий халықлар ушын бийбаха есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Каримов И. Жоқары мәнәуйят-жеңилмес күш. Т:2008.
2. Мәмбетов К. Әййемги Қарақалпақ әдебияты. Қарақалпақстан баспасы Н:1976.
3. Жапақов Н, Мәмбетов К, Султанов Қ, Каримов А. Қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис. Қарақалпақстан баспасы. 1983.
4. Каримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис. Қарақалпақстан. 1988.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис Қарақалпақстан 1989.
6. Жапақов Н. Еске түсириўлер илимий мийнетлер. Билим баспасы. Н:1990.
7. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. Н:1992.
8. Хөшанов Қ, Нишанова С, Инамова М, Хасанов Р. Педагогика тарийхы. Т:1996.
9. Хәидов Х. М.Қашғарий түркий филологиясының негизин салыўшы. (Еркин қарақалпақстан 11-ноябр 1995.)
10. Интернет материаллары.